

УДК:

**РАВОБИТИ ИҚТИСОДӢ- ТИҶОРАТИИ МОВАРОУННАҲРУ
ХУРОСОН БО ХИЛОФАТИ БАҒДОД ДАР АСРҲОИ IX- XI**

Давлатова Ф. Г.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Тақрибан тамоми сарчашмаҳое, ки аз Сомониён ёд мекунанд, ба фаровонии неъмат ва сарватҳои табиӣ он ишора мекунанд. Худ каламрави ин давлатро серҳосилтарин сарзамин меномиданд, ки дар ин маврид Ибни Ҳавқал чунин менависад: “Саросари Мовароуннаҳр шаҳрҳо ва деҳаҳое, ҳастанд, ки ба василаи оби чашма ва руд ё оби борон обёрӣ мешуд. Ҳосили он ҷо илова бар таъмини ниёзмандиҳои мардум барои дигарон низ кифоят мекунад. Хӯрокворӣ дар он ҷо низ фаровон ва аз эҳтиётот зиёд аст. Аммо обҳои он ҷо ширинтарин, шаффофттарин, хунуктарин ва сабуктаринанд ва дар кӯҳҳо, даштҳо ва шаҳрҳо фаровонанд ва яху барфро дар тамоми ин минтақа дидан мумкин аст.”[9, с.194]

Аз ин гуфтаҳо метавон хулоса кард, ки дар давраи Сомониён вазъи иқтисодӣ рушд намуда, робитаҳои тиҷоратӣ бо дигар мамлакатҳо ба роҳ монда шудааст. Барои муайян намудани ин нуқта моро лозим аст, ки баргардем ба таърихи асрҳои миёна.

Вақте, ки Сомониён ҳокимияти расмиро ба даст оварданд, онҳо ҳамчун нерумандтарин кудрати **феодалии** Осиёи Миёна дар ҳамон вақт ташаккул ёфтанд. Созмонҳои ҳукумати ашхоси маҳаллӣ, нерӯҳои мусаллаҳ ва инчунин анъанаҳои ҳаёти дарбори Сомониён ба хилофати Бағдод монанд буданд, ки дар вақташ ба хилофат Бармакиҳо ин гуна низомро ба роҳ монда буданд. Артиши ин ҳукумат аз ғуломони миллатҳои гуногун ва бештар аз ҳама туркҳо ва ихтиёриёни камбағал иборат буд. Дар аҳди Сомониён бо тавсеаи заминаҳои иқтисодӣ ва азми ҳокимон ва вазирони онҳо фарҳанг ва иқтисоди мардум тадричан бехтар

мегардид ва ин иддаёро аз сарчашмаҳои мухталифи таърихӣ метавон маълум кард.

Дар нимаи дуюми асри IX, то ишғоли **шаҳри** Рай аз ҷониби Сомониён, ки онро ба ҳайати давлати худ дохил карда, оромии нисбиро фароҳам оварданд, чандин маротиба аз дасти як сулола ба дасти сулолаи дигар мегузашт. Аксарияти аҳолии Райро форсҳо ташкил медоданд, ки бо зироату кишоварзӣ ва хунармандию савдо машғул буданд. Шоликорӣ, кирмакпарварӣ ва маҳсулоти ҷӯбӣ шӯҳрати хоса доштанд. Китобхонаи шаҳрӣ, ки дар соҳили канали Суркани дар маҳаллаи Рудха ҷойгир буд, **низ** машҳур **аст**. [12, с. 268]

Тибқи маълумоти Ибни Асир, пас аз пирӯзии Аббосиён ва **гурӯҳҳо** онҳоро дастгирикунандаи ашрофи заминдори форс (деҳқонҳо) дар Мовароуннаҳру Хуросон тамоюлҳои феодалӣ тақвият ёфтанд. Бо вучуди шумораи зиёди ғуломон, ғуломдорӣ усули асосии истехсолотро ташкил намедод, балки танҳо як тарзи ҷомеаи феодалии ибтидоӣ буд, ки ба тамоми ҳаёти иҷтимоию иқтисодии кишвар таъсири калон мерасонд. Ғуломон дар заминҳо бо обёрии сунъӣ ва дигар корҳои вазнин кор мекарданд. [7, с. 371]

Масъудӣ менависад, ки дар ҳар як шаҳри бузурги Ироқ ва Мовароуннаҳру Хуросон бозорҳои махсуси ғуломон мавҷуд буд. Бозорҳои ғуломон дар Бағдод ва Сомарро, дар Мовароуннаҳру Хуросон бошад, аз ҷумла дар Рай, Нишопур, Балх ва ғайра вучуд доштанд. Дар ин бозорҳо ғуломонро аз коргарони одӣ то хунармандони хуб, ғуломони бо корҳои ҳарбӣ омӯхташуда, музикидонон, раққосон ва овозхонҳо харидан мумкин буд. [11, с.461]

Дар нимаи дуюми асрҳои VIII-IX, ба монанди давраи **Умавиҳо**, шакли моликияти деҳқонӣ-давлатии замин ва иншооти обёрӣ бартарӣ дошт, яъне давлати феодалии ибтидоӣ ҳамчун соҳиби замин баромад

мекард. Дар баробари заминҳои давлатӣ, заминҳои "мулк" низ буданд, ки ба заминдорони маҳаллӣ (деҳқонҳо) бо ҳуқуқи моликияти ғайришартии меросӣ тааллуқ доштанд. Дар асрҳои VIII-IX дараҷаи дигари моликияти феодалӣ ба замин ва об - вақф ташаккул ёфт. Ин моликияти муассисаҳои динӣ ва хайриявии мусулмонон буд. Заминҳои вақфиро фурӯхтан ва бегона кардан мумкин набуд.

Навъи дигари моликияти шартии феодалӣ- иқтоъ ҳанӯз дар замони Умавиён пайдо шуда, дар замони Аббосиён бештар интишор ёфт. Дар ибтидо он аз додани ҳиссаи хироч ё дигар пардохтҳои андоз (ба ибораи дигар, ҳиссаи рента-андоз) аз заминҳои муайяни давлатӣ ба ҷои пардохти хидмат ба одамони дар хизматчиёни давлатӣ дар давоми хидмат ё то абад иборат буд. Якчанд навъи иқтоъ мавҷуд буд, вале аз онҳо танҳо як намуд (иқтои тамолук) ҳуқуқи гирифтани рента-андозро бо ҳуқуқи ба ихтиёр гирифтани замин пайваст мекард. Иқтоъ ба институти феодалии шартии Аврупои ғарбӣ — бенефитсия (аз лот. **beneficium**-туҳфа - дар ибтидои асрҳои миёна навъи моликияти замин мебошад, ки бе ҳуқуқи мерос буда, феодал ба вассоли худ барои хидмати муайян меод) мувофиқат мекард. Заминҳои иқтоъ тадриҷан аз ҳисоби заминҳои давлатӣ паҳн шуданд.

Аҳолии деҳот дар Мовароуннаҳр ва Хуросон дар асрҳои VIII-X ба ҷамоатҳо муттаҳид карда шуданд. Одатан, бинобар кам будани замин ҷамоати деҳот аъзои худро бо замин қонеъ карда наметавонист ва қисме аз онҳо бояд заминро дар тарафҳои худ ҷустуҷӯ мекарданд. Дар ҳуди Эрон аксари заминдорони калон, заминдорони миёнаи эронӣ ва араб буданд. Соҳиби заминҳои калон одатан дар Эрон, Осиёи Миёна хоҷагии худро пеш намебурд, балки заминро бо қитъаҳои хурди иҷора ба деҳқонони ҳамсоя, ки ба он ниёз доштанд, тақсим мекард.

Шаҳр дар ҳаёти хоҷагидорӣ аҳамияти махсус дошт. Соқинони асосии шаҳрҳои эронии он замон форсҳо (форсҳо-точикон) буданд. Шаҳрҳои

зиёде дахҳо ҳазор нафар аҳоли доштанд. Дар марказҳои калонтарин (Нишопур, Исфаҳон, Ҳамадон ва ғайра) шумораи сокинон аз 100 000 нафар зиёд буд.

Шаҳр дар асрҳои X- XI маркази иқтисодӣ ва сиёсии вилоят буд. Дар ин давра низоми машҳури сечонибаи шаҳр ташаккул ёфт. Ҳар яке аз ин қисмҳо нақши муайяни иҷтимоӣ доштанд. Қалъа пойгоҳи феодал ё воли буд, дар ҳоле ки дар шаҳристон ҳунармандон ва тоҷирон мутамарказ буданд. Шаҳрҳои он замон хусусияти нимағрарӣ доштанд ва сокинон, хусусан дар рабобат, натавон ба ҳунармандӣ, балки ба боғдорӣ ва кишоварзӣ низ машғул буданд. Аммо дар маҷмӯъ шаҳр асос ва маркази муносибатҳои молӣ-пулӣ буд, ки дар асрҳои IX-XI барои феодализм ба сатҳи баланди рушд расида буд, вале иқтисодиёт, алахусус дар минтақаҳои пешрафта хусусияти табииро ба таври назаррас аз даст дод. Дар он ҳоле, ки дар асрҳои VII-IX пул ҳамчун воситаи ҳисоб кардани андозҳо истифода мешуд, дар асрҳои X-XI рентаи пулӣ муқаррар карда мешуд. Дар умум метавон гуфт, ки дар асри X ҳукмронии иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр аз болои деҳа ташаккул ёфт.

Дар шаҳрҳо иттиҳодияҳои касбии ҳунармандон ва тоҷирон мавҷуд буданд, ки натавон дар ҳаёти иқтисодӣ, балки дар ҳаёти сиёсӣ низ нақши калон доштанд. Гарчанде ки шаҳр маркази табақаи феодалии ҳоким боқӣ монд, роҳбарони иттиҳодияҳои савдо ва ҳунармандӣ торафт бештар ба ҳаёти сиёсӣ дохил мешуданд, рақобати онҳо бо феодалҳо идома дошт ва дар ин мубориза роҳбарони маҳаллаҳо ва корпорасияҳои шаҳрӣ аксар вақт вазни зиёд пайдо карда, ба қорҳои шаҳрӣ таъсир мерасонданд.

Тавре ки дар боло зикр шуд, дар асри IX ибтидои асри X дар Вароруд ва Хуросон дар натиҷаи рушди иқтисодӣ шумораи шаҳрҳо низ меафзуд. Зиёда аз панҷ принцип ё меъёрҳои шаҳр вучуд доштанд. Баъзе аз меъёрҳои

фарханги шахрро дида мебароем. Аз ҷумла, яке аз меъёрҳо ба таври қонунӣ мавҷудияти ҳаммоми ҷамъиятӣ дар шаҳр ҳисобида мешуд.

Иҷораҳои дарозмуддат дар шарқи асримиёнагӣ як шакли истисмори феодалии деҳқонон буд. Моҳияти иҷораи дарозмуддат дар он ифода меёфт, ки деҳқон заминҳои ба ихтиёри ӯ додарино вобаста ба он, ки ба ғайр аз замин, сахмгузор аз соҳиби он ҷӣ мегирифт, аз нисф, сеяк, чоряк, шашяк, ҳафтяк ҳосил мегирифт.

Агар ба ғайр аз замин, ӯ тухмӣ, асбобҳои истеҳсоли ва чорвои қорӣ (пурра ё қисман) мегирифт, ҳиссаи он мувофиқан қоҳиш меёфт. Ниёзмандӣ ба замин деҳқонро маҷбур қард, ки ба бастании аҳдҳои қаболӣ (созишномае, ки бо шартҳои хеле номусоид анҷом дода шудааст, ки шахс маҷбур аст дар натиҷаи ҳолатҳои ноҷорӣ анҷом диҳад, ки тарафи дигар аз он истифода қардааст.) розӣ шавад.

Қабола қалимаи арабӣ буда, қизеро ифода меқунад, ки дар мавриди он созишнома навишта шудааст ва қабола бошад, мундариҷаи созишнома аст. Азбаски дар байни қишоварзони деҳот қамзаминон ва ҳатто безаминон зиёд буданд ва онҳо наметостанд аз ҳоҷагии аҳоли ҷудо шаванд, онҳо истеъмоқунандагоне буданд, ки заминро аз чоряк, шашяк ва ҳафтяк ҳосил мегирифтанд. Бо шарофати иҷораи дарозмуддат аксари деҳқонҳои ҷамоатҳои деҳотӣ дар Моқароуннаҳру Хуросон ба давлат вобастагии феодалии пайдо қарданд.

Аз нуқтаи назари андозбандӣ заминҳо ҷунин тақсим қарда мешуданд:

- 1) *хироҷӣ*, яъне онҳое, ки бо хироҷ андозбандӣ мешуданд ва асосан инҳо заминҳои давлатӣ буданд;
- 2) заминҳое, ки бо ушр андозбандӣ мешуданд ва андози он даҳяки ҳосилро ташкил меқод, 3) заминҳое, ки пурра ё қисман аз андоз озод қарда шуда буданд. Ба он аксаран заминҳои рӯҳониёни олиии муқулмон (вақфаҳо), пеш аз ҳама саидзодаҳо, яъне наслҳои воқеӣ ва пинҳонии Паёмқари Муҳаммад (с) доҳил мешуданд.

Тавре ки таърихнависи арабии он замон Ибни Абулчадид менависад, вазъи деҳқонон хануз дар замони Аббосиён бад шуда буд. Қариб то нимаи асри IX таҷрибаи пӯшидани ҳатмии биркаҳои (мӯҳрҳо) сурбӣ дар гардан аз ҷониби деҳқонон нигоҳ дошта мешуд ва шояд он дар натиҷаи шӯришҳои калони деҳқонон аз байн рафт. Бадшавии он дар афзоиши меъерҳои хироч ва тақвияти ӯҳдадорихои табиӣ, ки деҳқонон бо фармони мансабдорон иҷро мекарданд, ифода меёфт. Тибқи иттилои Ибни Абулчадид, деҳқоне, ки хирочро пардохт мекард, ба шароити вазнин дучор мешуд ва то он даме, ки ба давлат пурра пардохт намекард, аз ҳосили нав истифода карда наметавонист. Мансабдорон ба он диққат медоданд, ки деҳқонон аз майдони бекоркардашуда ғалларо истифода набаранд, то ки дарав ва пахтачинӣ ба таъхир наафтад ва чамъоварон харчи зудтар ҳиссаи давлатро ба анборҳои андозагирӣ интиқол диҳанд.[6, с. 276]

Мувофиқи шарҳи Ибни Абулчадид, ду шакли хироч- *муқассам* ва *мисоҳ* паҳн шуда буд. Хирочи муқассам аз як қисми муайяни ҳосил ситонида мешуд. Дар замони Аббосиён деҳқонон дар шакли хирочи муқассам ба ҳисоби миёна аз панҷяк то нисфи тамоми маҳсулоти кишоварзии истехсолшударо ба давлат медоданд. Хирочи мисоҳ бошад, аз заминҳои ченшуда ворид мешуд. Он аз сифати замин ва хусусияти зироати дар он парваришшаванда вобаста буд ва аз ҳар як ҷариби замин дар шакли омехта (пул ва табиат) ситонида мешуд. Меъерҳои хирочи мисоҳ вобаста ба ҳосил тағйир намеёфтанд. Дар Форс хироч бештар дар шакли мисоҳ ситонида мешуд ва аз ҷиҳати андозбандӣ махсусан дар Шероз вазнин ҳисобида мешуд.[6, с. 279]

Тартиби танҳоӣ чамъоварии хирочи мисоҳ барои аҳоли бори калон буд. Чамъоварон ба фиребгарӣ машғул буданд ва ин боиси ба тарафи худ ҷалб намудани маъмурияти маҳаллӣ, ки ба онҳо ришва медоданд, гардид.

Дар натиҷаи ин сӯиистиғода, кишоварзон воқеан аз замини худ бештар аз он чизе, ки ба онҳо муқаррар шуда буд, пардохт мекарданд.

Вазъияти вазнини деҳқонон бо тартиби муқаррар кардани маблағи умумии муайяни пардохтҳои хироч аз ҳар як ноҳия бадтар шуд. Ин маънои онро дошт, ки агар бо сабаби фирори деҳқонон ва бекор мондани қисми заминҳои ноҳия маблағи муқарраршуда ҷамъоварӣ карда нашавад, маблағи норасоӣ ба деҳқонон дар шакли андозҳои иловагӣ тақсим карда мешуд. Таҳти таъсири шӯриши деҳқонон, ҳукумати халифа дар замони халифа Маҳдӣ (солҳои 775-785 ҳукмронӣ мекард) ин низомро бекор кард ва дар замони халифа Маъмун (солҳои 813-833) меъёри хирочи муқассамро аз ним то ду панҷяки ҳосил коҳиш дод.[10, с. 81]

Дар асри IX ва хусусан дар асри X рушди баланди ҳаёти шаҳр мушоҳида карда мешуд. Шаҳрҳо дар натиҷаи афзоиши умумии қувваҳои истеҳсолӣ дар хилофат, аз ҷумла дар қаламрави Осиёи Марказӣ, афзоиш ёфтанд.

Калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X марказҳои тиҷорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тиҷорати байни мамлакатҳо ба ҳисоб мерафтанд. Аммо тиҷорат на танҳо дар ин гуна марказҳои савдою хунармандӣ ривож дошт, балки, инчунин, дар бисёр деҳаҳо низ хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин маврид Наршаҳӣ менависад: “Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде ҷамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки, асосан, барои фурӯш моли бисёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан, газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фурӯш мерафт. Савдогарони калони худи ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тиҷорат мекарданд.” [2, с. 13]

Ҳамчунин дар мавриди тиҷорати бозории арабу форс Самъонӣ зикр мекунад, ки 8 фарсах дуртар аз Бухоро шаҳраке буд, ки Тавовис ном дошт. Дар ин шаҳрак бозорҳои серодам буд, ки аз ҳар гушаи олам тоҷирон ба онҷо омада, тиҷорат менамуданд. Замини Тавовис серҳосил буда, аз он о ба Ироқ либосҳои пахтагӣ мебурданд.[1, с. 161]

Дар мавриди вазъият, дараҷаи раванқу ривоч ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта сиккаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқу дақиқи таърихии муомилоти пулӣ дарки пурарзиш медиҳад.[5, с. 103]

Сиккаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале ҷанбаи ҷолиби ин масъала ин аст, ки мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба кимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда намешуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он қадар фарқи қалон доштанд, ки дона- дона истифода шудани онҳо ғайриимкон буд.

Аммо тангаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI-XIII донабайъ (дона- дона) не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, вале дар ин давраҳо онҳо, инчунин, дар муомилоти ҳақиқии савдо низ истифода мешуданд. Дар асрҳои IX-X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд.

Ҳамчунин ҷуғрофишинос ва сафири араб Ибни Фазлон, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи қалон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро ҳатто номбар ҳам намекунад.[8, с. 62] Эҳтимол аст, ки динорҳои тилло фақат василаи

андӯхт буданд, яъне онҳоро чамъ карда, дар хазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тиҷоратро ба назар гирем, ҳатто, калонтарин харидуфурӯшро бо пули нуқра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX-X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус, аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нуқра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат ҳатти арабии қуфӣ ҳаст. Дар асри X ин тангаҳо аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» меномиданд. Тибқи гуфтаи академик Ғафуров Б. “Тангаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Аврупои Шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганҷинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд.” [3, с. 405]

Аз ин гуфтаҳо метавон хулоса намуд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд, гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Ибтидо меъёри он олӣ ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабайъ ба қор мерафт ва дарвоқеъ, чунин ҳам буд. Вақте маълум шуд, ки аксари тангаҳои исмоилӣ аз дусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, тангаҳо на донабайъ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати Сомониён қарор дод, ки сиккаи онро қамхарҷу осонтар қунад. Дарвоқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ, тамоман, дигар шуд ва вазни тангаҳо аз ҳамдигар тафовути қалон пайдо кард. Инчунин, таркиби пули нуқра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна тангаҳо дар дохили мамлакат донабайъ истифода шуда наметавонишанд ва ин бевосита набоша ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохилӣ мавқеи

казой надоштанд. Шояд, онҳо ҳам мисли тилло, фақат баъзан дар бозори дохилӣ ба кор мерафтанд.[3, с. 405]

Воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX-X дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ва ғитрифӣ буданд, ки онҳоро *тангаҳои бухорхудотӣ* меномиданд ва бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болон подшоҳ ва дар тарафи дигари он назаргоҳи муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии суратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосонӣ мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Дар мавриди тангаҳои бухорхудотӣ муҳаққиқи тоҷик Шарифзода Абдувалӣ чунин менависад “Сиккаҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ ва ғитрифиро сиккаҳои исломӣ меномиданд ва онҳо мавриди муомилоти асосии Бухоро буданд, ки бо қурбҳои гуногун истифода мешуданд. Аз ин се навъи дирами зикршуда қурби ғитрифӣ аз ҳама паст ва мусайябӣ аз ҳама баланд буд” .[14, с. 222]

Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироч маҳз бо ҳамин се навъи танган суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хирочи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ўҳдадор буд, ки хирочи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Чоч, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хирочи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нукраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин, Фарғона чун хироч бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами китрифӣ медод ва ғайра. Хирочи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд. Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи қалон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хирочи худро ба ҳамон дираме, ки мехоҳад, пардохт намояд.

Дар ҳаёти иқтисодии Осиёи Миёна тичорати байналмилалӣ нақши муҳим дошт. Суғдиёни соҳибкор, инчунин таҳористониён ва хоразмиҳо дар ҳама самтҳо тичорати фаъол доштанд. Дар Шарқ онҳо то Чопон, дар ғарб то Миср ва Византия, дар ҷануб то Ҳиндустон ва дар шимол то Урал ва соҳилҳои Волга мерасиданд.

Иштироки фаъоли Осиёи Миёна дар тичорати байналмилалӣ асосан бо он вобаста буд, ки роҳи Бузурги Абрешим, ки Шарқро бо Ғарб мепайваст, аз қаламрави он мегузашт. Дар Осиёи Миёна, агар роҳи аз ғарб ба шарқ гирем, роҳи Абрешим тавассути Марв ба гузаргоҳи Амударё дар наздикии Деҳаи Омул, сипас тавассути Пайканд то Бухоро ва аз он ҷо тавассути Кирмон, ба Самарқанд мерафт. Аз ин ҷо ба шарқ, ба Чин ду роҳ мерафт, ки яке аз онҳо аз Истаравшан, Хучанд, Фарғона ва Кашғар мегузашт. Роҳи дуюм аз Шимол аз Чоч ва Ҳафтруд мегузашт. Аз шоҳроҳи асосӣ шоҳаҳои зиёди маҳаллӣ дур мешуданд, ки тавассути шаҳроҳо ва деҳот дубора бо роҳи асосӣ пайваст мешуданд. Яке аз чунин шоҳаҳо аз Самарқанд ба Панҷакент мерафт ва аз он ҷо тавассути қуллаҳои Зарафшан, Бунҷикату Истаравшан то Хучанд мерасид, ки дар он ҷо бо шоҳроҳи асосӣ пайваст мешуд. Тибқи иттилои муҳаққиқи тоҷик Давлатхоҷа Довутов “Аз Чин асосан абрешим, парча ва зарфҳои фарфорӣ меоварданд. Тоҷирони Осиёи Миёна қариб ҳамаи кишварҳои Шарқи Миёна ва Наздикро бо абрешим, пахта ва нуқра таъмин мекарданд. Ғайр аз ин, онҳо пашм, пӯст, шутур, чорвои калон, гӯсфанд, меваи хушк ва ғуломонро интиқол меоданд”. [4, с. 125]

Дар асрҳои IX-X дар муносибатҳои тичоратии давлати Сомониён бо кишварҳои Аврупои Шарқӣ тичорати қорвонӣ бо булғорҳо ва хазарҳо, ки дар ҷараёни болоӣ ва миёнаи Волга зиндагӣ мекарданд, аҳамияти калон дошт. Аз Вароруд ва Хоразм ба ин ҷо биринҷ, меваҳои хушк, нахл, рағани кастор, моҳии хушкшуда, буз (нӯшокии спиртӣ), ширинӣ, пахта, матоъҳои абрешимӣ ва пахта, парча, ҷома, қолинҳо ва пардаҳо, қалъаҳо,

камонҳо ва тир, қайқҳо, дирҳамҳои нуқра, инчунин дигар молҳо аз Чин, Ҳиндустон, Эрон, Осиёи Хурд, Ироқ ворид мекарданд.[13, с. 289]

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки асрҳои IX -XI барои Вароруд ва Хуросон на танҳо асри таъсиси давлати миллӣ, балки асри рушди иқтисод ба ҳисоб меравад. Воридшавии Вароруд ва Хуросон ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии хилофати Бағдод боиси он шуд, ки шаҳрҳои маъруфи Хуросон ва Вароруд, ба монанди Нишопур, Марв, Балх, Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Тароз ва дигарон мақоми шаҳри байналмилалиро гирифтанд ва дар онҳо, ба шарофати дини ягонаи умумӣ барои ҳама коидаҳо ва меъёрҳои рафтор, ки барои тамоми хилофати Бағдод умумӣ буданд, истифода мешуданд.

АДАБИЁТ

1. Абу Саъд ал- Карим ас- Самъани и его труд “Китаб ал- ансаб” перевод Шамсиддин Камолиддин. 2018- 397с.
2. Абубакр Муҳаммад ибни Чаъфари Наршаҳӣ. Н-28 Таърихи Бухоро. - Душанбе: «Пайванд», 2012. - 736 сах.
3. Гафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 976 с
4. Довутов Д. Торговля и денежное обращение/ История таджикского народа Том 2. 734 с.
5. Давидович Е. А. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебряные монеты Джанидов) / Акад. наук Тадж. ССР. Ин-т истории им. Ахмада Дониша. — Душанбе: Изд-во Акад. наук Таджики. ССР, 1964. — 320с.
6. Ибни Абдуҷадид. Шарҳ-уз-замон. Нашриёти «Мактабат оят-ул-узмо Маръашии Начафӣ», Кум - 1404 - 570 с.
7. Ибн ал-Асир, ал-Комил фи таърих, Нашриёти «Дор-ул-фикр», Бейрут - 1398. – 583с.
8. Ибни Фазлон. Сафарнома. Чопи 1. Соли 1345 х. ба забони форсӣ 178 с.
9. Ибни Ҳавқал. Сурат –ул- арз. (форсӣ) Интишороти бунёди фарҳанги Эрон- Техрон. 1335.
10. Мохаммадхосейн Шадеман Масуд. Формирование и развитие взаимоотношений Багдадского халифата с Мавераннахром и Хорасаном (IX-Xвв.)/ Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук 164с.

11. Масъудӣ Абулҳасан Али ибн Хусейн, Муруҷ-аз-заҳаб ва маодин-ал-чавҳар, (форсӣ) Қисми1, Техрон -1387.-923 с.
12. Микульский Д.В. Арабский Геродот, М; Алетейа, 1998. — 229 с
13. Фрай Ричард, «Таърихи Эрон аз Сосониён то фурупошии Салҷуқиён ва таърихи сиёсии Эрон дар давраи Сомониён», тарҷумаи Хасани Ануша ба форсӣ, нашриёти «Амири Кабир», Техрон - 1373г- 517с.
14. Шарифзода А. Қ. Аҳаммияти сарчашмаҳои арабӣ дар таҳқиқи сиккаҳо ва муомилоти пулии Сомониён// Масоили мубрами арабшиносии тоҷик. (Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ бахшида ба 75-умин солгарди доктори илмҳои филологи, профессор Мардони Тоҷиддин Нуриддин. 376 с.

РАВОБИТИ ИҚТИСОДӢ- ТИҶОРАТИИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН БО ХИЛОФАТИ БАҒДОД ДАР АСРҲОИ IX- XI

Дар IX-XI асрҳои дар баробари таъсиси давлатҳои миллии тамоюлҳои феодалӣ тақвият ёфта, равобитӣ иқтисодӣ-тиҷоратӣ ба роҳ монда шуданд. Хусусан дар давраи Сомониён на танҳо тиҷорати дохилӣ, балки байналмилалӣ рушд намуд. Иштироки фаъоли ин минтақа дар тиҷорати байналмилалӣ асосан бо он вобаста буд, ки роҳи Бузурги Абрешим, ки Шарқро бо Ғарб мепайваст, аз қаламрави он мегузашт. Дар мавриди вазъият, дараҷаи раванку ривож ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии онвақта сиккаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммали пулӣ ва хусусияти аниқу дақиқи таърихии муомилоти пулӣ дарки пуларзиш медиҳад.

Дар асрҳои IX-X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва кадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус, аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нуқра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хатти арабии куфӣ ҳаст. Дар асри X ин тангаҳоро аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои «исмоилӣ» меномиданд. Тангаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳол он ки дар Аврупои Шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд.

Дар мақолаи мазкур доир ба шаклҳои заминдорӣ, навъҳои сиккаҳо ва тиҷорати байналмиллаии давлати Сомониён бо Хилофати Бағдод пурра баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: Иқтоъ, мисоҳ, исмоилӣ, ғитрифӣ, мусайябӣ, тиҷорати байналмиллалӣ, давлати Сомониён, Хилофати Бағдод, Шоҳроҳи Бузурги Абрешим, хироч.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МОВАРОУННАХАНА И ХОРАСАНА С БАГДАДСКИМ ХАЛИФАТОМ В IX - XI ВЕКАХ

В IX-XI веках наряду с созданием национальных государств усиливались феодальные тенденции, налаживались экономически-торговые отношения. Особенно в эпоху Саманидов развивалась не только внутренняя, но и международная торговля. Активное участие региона в международной торговле во многом было связано с тем, что через его территорию проходил Великий Шелковый путь, соединяющий Восток с Западом. Что касается ситуации, то степень развития и некоторые особенности внутренней торговли того времени дают ценное представление о монетных дворах этих периодов, совершенном денежном хозяйстве и явном и точном историческом характере денежного обращения.

В IX-X веках в государстве Тахиридов и Саманидов чеканились разные типы дирам, и каждый дирам имел особое имя и особый кадр. Начиная с X века, в частности, с X века, начался регулярный чеканка общегосударственных серебряных дирам. В этих дирамах нет рисунков, есть только арабская линия Куфи. В X веке эти монеты от имени Исмоила Сомони назывались монетами «Исмаили». Монеты "исмаили" редко встречаются в самой Средней Азии, в то время как в Восточной Европе и в прибалтийских районах были получены сотни сокровищ денег такого рода дирам.

В данной статье подробно рассматриваются формы землевладения, разновидности монетных дворов и международная торговля государства Саманидов с Багдадским Халифатом.

Ключевые слова: Икта, мисах, исмаил, гитриф, мусайяб, международная торговля, государство Саманидов, Багдадский халифат, великое шелковое путь, харадж.

ECONOMIC AND TRADE RELATIONS OF MOVAROUNNAHAN AND KHORASAN WITH THE BAGHDAD CALIPHATE IN THE IX - XI CENTURIES

In the IX-XI centuries, along with the creation of national states, feudal tendencies intensified, economic and trade relations were established. Especially in the Samanid era, not only domestic but also international trade developed. The region's active participation in international trade was largely due to the fact that the Great Silk Road passed through its territory, connecting East with West.

As for the situation, the degree of development and some features of domestic trade at that time give a valuable insight into the mints of these periods, the perfect monetary economy and the explicit and accurate historical nature of monetary circulation.

In the IX-X centuries, different types of diram were minted in the Tokhirid and Samanid states, and each diram had a special name and a special frame. Starting from the 10th century, in particular, from the 10th century, regular minting of national silver coins began. There is no drawing in these dirams, there is only the Arabic Kufi line. In the 10th century, these coins were called "Ismaili" coins on behalf of Ismoil Somoni. Ismaili coins are rarely found in Central Asia itself, while hundreds of treasures of money of this kind have been obtained in Eastern Europe and the Baltic regions.

This article examines in detail the forms of land ownership, varieties of mints and international trade of the Samanid state with the Baghdad Caliphate.

Keywords: Iqta, misakh, Ismail, gitrif, musayyab, international trade, Samanid state, Baghdad Caliphate, the Great Silk Road, kharaj.

Маълумот оид ба муаллиф: *Давлатова Фарида Гулмаҳмадова*, докторанти PhD- и Институти Омӯзиши маъалаҳои давлатҳои Осиё ва

Аврупои АМИТ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Хоруг 181, E-mail: davlatova.farid@gmail.com. Тел. (+992) 919343894;

Сведения об авторе: *Давлатова Фарида Гулмахмедовна*, докторант PhD, Института изучения проблемы стран Европы и Азии НАНТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Хоруг 181. E-mail: davlatova.farid@gmail.com. Тел. (+992) 919343894;

Information about the author: *Davlatova Farida Gulmakhmadovna* PhD student of the Institute of study of problems in Asia and Europe of National Academy of Sciences of Tajikistan, **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe, Khorog 181. E-mail: davlatova.farid@gmail.com Tel. (+992) 919343894;